

KUR'ÂN'DA "DİN" TERİMİNİN ANLAMI*

Yvonne Yazbeck HADDAD
*Çev: Ahmet GÜÇ***

Bilim adamları, Kur'an'da din kelimesinin semantik ve etimolojik manasını anlamaya yönelik yoğun çaba sarfetmişlerdir¹. Değişik zamanlarda onlar, bu terimin bir kısım kullanımlarında İbranice, Habeşçe, Ermenice veya İran dilinden (Farsça) ödünç alınmış bir kelime olduğu varsayımında bulunmuşlardır. Bu terimi hüküm veya ceza, âdet veya usul ve nihayet din olarak anlamak mutad hale gelmiştir.

Bu makale, din kelimesinin etimolojik kökleri ile ilgili ihtilafları çözmeye çalışmayacak; aksine, din teriminin Kur'an'da, Kur'an'ı ilk duyanlar tarafından nasıl anlaşıldığını gözönünde tutmaya çalışarak ve onun, Kur'an'ın dünya görüşündeki anlamına bakarak, ortaya çıktığı genel durum ve şartlar içerisindeki kullanımının bir tahlili üzerinde yoğunlaşacaktır.

Din teriminin Kur'an'da geçtiği yerler, dört vahiy dönemi boyunca ana sözcük olan din ile birlikte kullanılan farklı kelimelerdeki bir gelişmenin ortaya çıkarılmasına yol açan ve onun anlamında meydana gelen bir ilerleme ve gelişmeyi gösteren surelerin kronolojisinde Regis Blachere² tarafından ileri sürülen tarihlendirmeye göre tespit edilmiş ve sınıflandırılmıştır.

Din kelimesinin Kur'an'da bir fiil objesi olarak ne zaman göze çarptığını incelemeye ve insan veya Allah tarafından ona göre hareket edildiğinde dinin

* Yvonne Yazbeck Haddad'ın bu makalesi "The Muslim World", A.B.D., 1974, c.64, sy.2, s.114-123 arasında "The Conception of the Term 'Din' in the Qur'an" başlığı altında yayımlanmıştır.

** Doç.Dr., U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Toshihiko Izutsu, God and Man in the Koran (Tokyo: Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, 1974), s.219-229; Wilfred Cantwell Smith, The Meaning and End of Religion (New York: Mentor Books, 1963), s.90-94, 99-100, 287-290; Helmer Ringgren, "The Pure Religion", Oriens XV (1962), 93 vd.; Duncan B. Macdonald, "Din", E.I., I, 975; L.Gardet, "Din", E.I., New Edition, II, 293-296; Arthur Jeffery, The Foreign Vocabulary of the Qur'an (Baroda: Oriental Institute, 1938), s.131-132.

² Regis Blachere, Le Coran (Paris: G.P.Maisonneuve, 1947), s.12-18.

manasının hususi yapısının ne olacağını anlamaya çalışmak için aynı zamanda özel bir çaba sarfedilmiştir³.

Din kelimesi, yaklaşık olarak yarısı Mekke, yarısı da Medine döneminde olmak üzere, Kur'an'da 94 kez geçer. Bunlar aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

Birinci Mekke Dönemi	13 referans (yerde)
İkinci Mekke Dönemi	6 referans
Üçüncü Mekke Dönemi	29 referans
Medine Dönemi	46 referans
Toplam	94 referans

Böyle bir ifadenin zikrine üçüncü Mekke veya Medine dönemi surelerinde rastlanmadığı halde, birinci ve ikinci Mekke dönemlerinde din, "yevmü'd-din" şeklinde çoğunlukla "yevm"⁴ kelimesi ile birlikte göze çarpar. Ayrıca, ikinci Mekke döneminde Kur'an'ı işitenlerin o dönemde "yevmü'd-din (din günü)" ile biraz aşinalıklarının olduğu farzediliyor gibi görünmesine rağmen, birinci Mekke dönemi sureleri işitenleri din günü düşüncesinden haberdar etme çabasını akla getirir.

İlk surelerde vurgu, kişinin Allah'ın fiiline (God-action) mukabelesi üzerinde yoğunlaşır. Bu mukabele tezkib veya tasdik şeklini alır. "Kezzebe"⁵ genellikle "yalanlamak" diye tercüme edilir. O aynı zamanda Allah'ın gücünün bir inkarını, O'nun varlık ve azametini kabul etmeme ya da ona aldırılmamayı çağırıştırır.

³ "Allah'ın fiili" terimi bu yazıda, Allah'ın zaman, mekan, tabiat ve tarih içerisindeki bir fiiline işaret etmek üzere kullanılacaktır. Bu onu, Allah'ın Kur'an'daki tüm oalylara etkisini gerektirecek fiilinden ayırdetmek içindir. Böylece "Allah'ın fiili", tabii nizamın sınırını aşan özel bir fiile işaret edecektir.

⁴ Bu, birinci Mekke döneminden sure 107/1; 95/7; 82/9; 109/6 ve ikinci Mekke döneminden sure 51/6 dışında bütün örneklerde doğrudur. Sure 109/6 dışında, her meselede dinin, "yevmü'd-din" şeklindeki manası, hem âyetlerin gerçek anlamı ve hem de onların analizi bakımından kapalıdır. Sure 109/6'nın durumu farklıdır. Din kelimesinin Kur'an'daki siyak ve sibakını (genel durumunu) ve kullanımını göz önüne alarak, biz bu sure için başka bir tarih önermeyi tercih edeceğiz. Muhtemelen bu sure üçüncü Mekke döneminde, aşağı yukarı onuncu surenin vahyi zamanında vahyedilmiştir. Çünkü sure 109/6, sure 10/104'ün tekrarı gibidir.

⁵ Bkz. sure 74/46; 107/1; 95/7; 82/9; 83/11."Kezzebe" aynı zamanda, nihayette gerçek, hak (23/90) olan şeye bir reaksiyondur. Yalanlayanlar, el-Mükezzibin, doğru yoldan sapanlardır, dâllin (sure, 56/92).

Diğer taraftan “saddaka”⁶, genellikle “kabul etmek” veya “gerçek saymak” diye tercüme edilmiştir. Bir anlamda tasdik ve tekzib, Kur’an’da bildirilen gerçeğe karşı taban tabana zıt iki davranışın birlikte ifadesidir. Kişi ya bu gerçeği kendine mal eder ve her zaman kendisine yol gösterici prensip olan bir yolda hayatı sürdürür ya da hayatı, bu gerçeğe tamamen kayıtsızlık içerisinde, onu yalanlayarak ve kabul etmeyerek yaşar.

"Kezzebe yevme'd-din (din gününü yalanladı)" ifadesi fiili bir inkara işaret için kullanılmamıştır; aksine o, insan tarafından dinin daima ihtimamla riayet edilmediği ve merkez alınmadığı bir hayat tarzına işaret eder. Böylece kişi, bu düşüncüyü herhangi bir gerçeklikten yoksun olarak kabul ettiğini gösterecek bir tarzda hayatını devam ettirir.

"Yevm"⁷ kelimesinin Kur’an’da kullanılışı son derece yaygındır. O, genellikle Allah’ın kendisinde faaliyet yaptığı, yapıyor olduğu veya tarih içerisinde yapacak olduğu özel bir zamana işaret eder. "Yevm" öyle bir andır ki, onda Allah’ın iradesi, heybeti (celal) alelâde zamanı yer yer böler ve insanı sorumlu tutar. Çoğu kez “gün” diye tercüme edilen “yevm” gerçekte, zaman içindeki bir olay ya da tayin edilmiş bir andan daha geniş anlamı çağırıştırır.

Böylece “kezzebe yevme'd-din” veya “saddaka yevme'd-din”, ayetlere, yani Allah’ın tarih ve tabiat içerisindeki fiiline bir cevaptır. O, Allah’ın şahsına veya O’nun varlığına⁸, ya da O’nun Allahlığına karşı verilmiş bir cevap olmayıp, bilakis Allah’ın güç ve kudretini göstermesine karşı bir cevaptır⁹. Din gününü gerçek olarak kabul edenlerin olumlu cevabı, daimi bir ibadet ve Allah’a canla başla bağlılık (ve bu bağlılığın gereklerini yerine getirmenin) yanında -manevi ve ahlaki bir hayat da yaşayarak- başkalarına ve onların ihtiyaçlarına açık olarak¹⁰ diğer insanlara karşı bir sorumluluk taşımaktır. Öte yandan, sorumluluk gerçeğini¹¹ inkar edenler, Allah’ın her yerde hâzır ve nâzır oluşunun farkında olmaksızın hayatlarını yaşamada ısrar edenlerdir. Bir anlamda onlar hatırlamadan (tezkire, sure, 74/49) kaçınmışlardır. Bu kelime, hatırlamanın dışında başka anlam da ifade eder. O, “tayin etmek”, “onu şuur alanına getirmek suretiyle bir şeyi hakikate sevketmek” manalarına gelir. Onlar, din

⁶ Bkz. 70/26. "Saddaka (Sadaka)" kelimesi Kur’an’da aynı zamanda Allah hakkında da kullanılmıştır (sure, 3/95; 33/22). O, söz verme ve yerine getirme, va'd (sure, 33/22; 39/74; 21/9) kavramıyla veya “ahid”, ahd (sure, 33/23; 9/75) kelimesiyle irtibatlandırılmış gibi görünmektedir.

⁷ Aynı zamanda "yevme'l-kıyâme (öldükten sonra dirilme günü)", "yevme'l-âhira (son gün)" vs. şeklinde de kullanılmıştır.

⁸ Çünkü bu yazı din kelimesinin Kur’ânî anlamına tahsis edilmiştir. Allah’ın varlığı veya O’nun sıfatları (veya bu durumda fiili) arasındaki ilişki konusu bu yazıda ele alınmayacaktır.

⁹ Bkz. sure, 95/7. Allah’ın yüceltme veya alçaltma gücü (vahiy yoluyla) bildirilmiş ve gösterilmiştir. İnsanlar O’nun gerçekliğini inkarlarında nasıl ısrar edebilirler ?

¹⁰ Bkz. sure, 70/26; 74/46; 107/1. Onlar yoksullara verirler, iffetlidirler, ahitlere riâyatkârdırlar ve şahitliklerinde sabit dururlar.

¹¹ Evvelce bahsedilen yer. Bunlar ihmal ve görev “suçlarını”, namazda riyakârlığı, fakirlerin ihtiyaçlarına aldırış etmemeyi, yetimlere kaba davranmayı kapsar.

gününün farkında olduklarını itiraf etmede kusur etmeleri sebebiyle onu varlık alanına taşımayı başaramamışlardır; dikkatlerini onun üzerine yoğunlaştırmamak suretiyle, onu, saygı ile karışık korku telkin eden bir gücü kullanacak bir varlıkta (bir şekil yoluyla değil) ortaya koymayı da becerememişlerdir.

Böylece en eski kullanımında "yevmü'd-din" terimi sorumluluğu ifade eder. İnsan, kendisinin kim ve Allah'ın ne olduğu ve O'na karşı ne yapması gerektiği noktasında sorumludur. Bu anlayış, "insan kimdir ve onun Allah'a karşı sorumlulukları nelerdir?" soruları hakkında doğrudan istidlallere sahiptir. Bu iddialar dinleyiciler tarafından önemsenmediği ve kendileriyle alay edildiği, Allah'ın ayetleri evvelkilerin (ataların) masalları diye reddedildiğinde "yevmü'd-din", bir hesap zamanı olarak ek anlam kazanmış görünür. Bu terim, Kur'ân'da, genellikle bu din gününün geleceğinin doğruluğunu kesin olarak ifade etme ile birlikte zikredilir. Günahkârların kaçınılmaz bir ateşle cezalandırılacakları sözü (vâidi) vardır. O öyle bir söz ki, insanın sonluluğu ve Allah'ın mutlak gücü açığa vurulduğunda¹² yerine getirilecek ve insan Allah'ın celâli (azameti) önünde duracaktır. Çünkü Allah, Hesap Günü'nün Sahibi'dir¹³ ve şüphesiz bu hadise gerçekleşecek¹⁴, o zaman insan yaptıklarından ve yaşadığı hayattan hesaba çekilecektir.

Böylece insan, Allah'ın kendisini sorumlu tutacağı gerçeğinden hareketle, kendi fiilleri ile O'nun Varlığı'nın mükemmelliğine mukabele etmek suretiyle, doğru bir hayat yaşamaya davet edilmiştir. Burada biz, din ile birlikte pek çok yeni kategoriye ortaya çıkaran Üçüncü Mekke döneminin genel durumuna geçebiliriz. Bunlar aşağıdaki kavramları kapsar:

1-Lehü'd-dîn¹⁵: İtaat ve teslimiyet sadece Allah'a aittir (tevhîd).

2-ed-Dînu'l-Hanîf¹⁶: Gerçek hayat tarzı, İbrahim'in dini, doğru yolu takip etmek için genel dinî anlayıştan ayrılmak.

3-ed-Dînu'l-kayyim¹⁷: Değişmez din, "ki siz yalnız O'na ibadet edersiniz".

¹² Bkz. sure, 82/9, 15, 17, 18; 56/56; 83/11.

¹³ Bkz. sure, 1/4 . Blachere bu surenin birinci Mekke döneminden daha sonraya ait olduğunu iddia eder. Bu inceleme daha sonraki bir tarihin daha muhtemel olduğunu savunur. Bu, surenin belirli anahtar sözcüklerinin bir incelemesine dayandırılmıştır. Çünkü Kur'ân'da toplam 45 defa geçen "sırat" kelimesinden 16'sı İkinci Mekke dönemine aittir. Geri kalanı Üçüncü Mekke veya Medine dönemlerine aittir. Ayrıca, "rahman" ve "dâllin" kelimeleri, bir vak'ada Birinci Mekke döneminde vuku bulan biri dışında, çoğunlukla İkinci Mekke dönemine aittirler.

¹⁴ İkinci Mekke dönemi referansları dinleyicilere söz verir (temin edici söz söyler): "Size vadedilmiş olan şey şüphesiz meydana gelecektir"(sure, 51/6). Aynı zamanda bkz. sure, 51/12; 37/20; 26/82; 15/35; 38/78. Son iki âyet şeytan'dan bahseder ve olayın hakikatini, "Şeytan Hesap Günü'ne kadar lanetlenmiş olacak" diye farzeder.

¹⁵ Sure, 16/52.

¹⁶ Sure, 30/30; 10/105.

4-Muhlisîne lehü'd-dîn¹⁸: Allah'a tam teslimiyetle davet.

5-ed-Dînu'l-hâlis¹⁹: Saf, tüm kirliliklerden uzak, yani Allah'ın dışında diğer varlıklara ibadetten uzak.

6-Şere'a lekümü'd-dîne²⁰: Allah, yolunda gidesiniz diye dini size emretmiştir.

7-İttehazû dînehüm lehven ve le'iben²¹: Onlar kendi dinlerini bir alay ve eğlence konusu edinmişlerdir.

8-Hedânî Rabbî ilâ sırâtu müstakîmin dînen kayyimen millete İbrâhîm'e hanîfen²²: O beni doğru bir yola; değişmez bir dine, İbrahim milletinin, haniflerin dinine kılavuzladı.

9-Ekim vecheke li'd-dîni²³: Yüzünü ona çevir, onu sebat ve ısrarla takip et.

Böylece biz, Birinci ve İkinci Mekke dönemlerindeki ayetlerde din teriminin sorumluluk ve hesap anlamında kullanıldığına vurguda bulunduktan sonra, Üçüncü Mekke döneminde²⁴ aynı terimin daha ziyade tevhid ve teslimiyeti ifade ettiğine işaret etmiş olduk. Allah'ın fiilleri, yerinde (uygun) bir cevap ister, ki o cevap; hiçbir şeyi ortak koşmadan insanın yalnız O'na ibadet etmesidir. Din Allah tarafından konmuştur. O, Allah'ın, insanlar için gösterdiği yoludur. Din sadece insanı bekleyen hesaptan kaynaklanan sorumluluk değildir; o, insan hayatının her ânıyla ilgili sorumluluğu kapsar. Sadece Allah'a tam ve sonsuz bağlılık, tevhid ve diğer insanlara karşı dürüst bir hayat yaşamak bu teslimiyetin ifadesidir.

Tevhid insanın başarabileceği bir şeydir. O, en azından Allah'ın birliğinin kabul edilmesi ve daha yukarı derecelerde kişinin bu birliği benimsemesi, ayrıca onu açığa vurması, aynı zamanda tevhidin gereklerini yerine getirmesidir: Birliğe sahip bir hayat yaşamaktır. Çünkü birlik Allah'a mahsustur...²⁵

¹⁷ Sure, 30/30, 43; 12/40; 6/161. Benzer referanslar için ayrıca bkz. sure, 9/36; 98/5.

¹⁸ Sure, 40/14, 65; 39/2, 11, 14; 29/65; 31/32; 10/22; 7/29.

¹⁹ Sure, 39/3.

²⁰ Sure, 42/13, 21.

²¹ Sure, 7/51; 6/70.

²² Sure, 6/161.

²³ Sure, 30/30, 43.

²⁴ Diğer Üçüncü Mekke dönemi referansları aynı zamanda şunları da kapsar: a-Ferrakû dînehüm, "Onlar bölündüler" veya "onlar ayrılığa düştüler"(sure, 30/33) ve b-Yübeddile dîneküm, "Onu değiştirmek için" (sure, 40/26).

²⁵ Wilfred Cantwell Smith, Jane K. Smith tarafından aktarıldığı şekliyle, "An Historical and Semitic Study of the term Islam" (basılmamış tez, Harvard University, 1970), s. 134. Aynı zamanda bkz. Jane Smith, "Continuity and Change in the Understanding of Islam", Islam in the Modern Age, IV, 2 (1973), 42-66, aynı zamanda Islamic Quarterly, XVI, ¾ (1973), 121-139'da yayınlanmıştır.

Tevhid üzerine vurgu Üçüncü Mekke döneminin hâkim ve tekrarlanan temalarından biridir. Çünkü bu dönemde dine yapılan toplam 29 referanstan 17'si bir konu şeklinde göze çarpar. Bunlardan 9'u aktif bir sıfat-fiil'in objesidir ve bu yüzden "i" hali şeklinde göze çarpar. Her bir durumda "muhlisine" veya "muhlisân"²⁶ kelimeleri kullanılmış; genellikle "samimi, sâdik veya hâlis" olarak tercüme edilmiştir²⁷. Bununla beraber bunlar benzer tarzda kullanılmazlar. Çünkü açıkça iki farklı kategori vardır. Bir tarafta, "O'na, Allah'ın dinine tam bağlılıkla dua edin" (Üd'ullâhe muhlisîne lehü'd-dîn) şeklinde Allah'ın emri veya "tam teslimiyetle O'na ibadet edin" (U'büdü) diye, bir önermenin tabii sonucu olan emir vardır. İkinci grupta (sure, 29/65; 31/32; 10/22), tehlike durumlarında (bir fırtına içerisinde muhtemel bir deniz kazası ile tehdit edindiklerinde) halk tarafından yapılmış bir itiraf vardır. Bu itiraf günlük hayatlarına taşınmadığından, onlar, dönek (kararsız) tutumları sebebiyle kınanmışlardır. Böylece ihlas sadece sözlü bir itiraf veya teslimiyet değildir. O; eylemini, yani hayatının tamamını Allah'a adayan bir şahıs olarak yaşamayı da kapsamak zorundadır. Emir, sadece Allah'a dua etmeye değil, fakat aynı zamanda O'na ibadet etmeye, O'nun sâdik kullarından biri olmayadır.

Burada ihlasın emredilmesi Allah'ın dinine tam bir teslimiyet için başta gelir; bu, belirli veya belirsiz hiç ihtiraz kayıt ya da şartları olmayan, tereddüt veya tercih taşımayan bir teslimiyettir. Bu öyle bir teslimiyet ki, bir daha gözden geçirmeye veya değerlendirmeye maruz kalmaz. Dahası o, Bir ve Tek olan Allah'a ilk ve son olarak yapılan nihâî teslimiyettir. Bu sebeple Birlik, bu teslimiyetin çok önemli, vazgeçilmez faktörü olur. Bu Birlik'te başka ortak yoktur. Bu teslimiyette hiçbir tereddüt de olmamalıdır. Onun istikrarı kendi geçerliliğinin kesin göstergesidir. O sadece bir samimiyet meselesi değildir. Çünkü bazı kimseler karışıklık veya şiddetli acı zamanlarında tevhide doğrulayabilir. Ancak sıkıntılar yok olduğunda tekrar dinlerinden uzaklaşabilir ve bu kararsız tutumlarından dolayı da sorumlu tutulabileceklerdir. Halis din Allah'a aittir²⁸.

Üçüncü Mekke döneminde din kelimesine yapılan referansların dikkatli bir değerlendirilmesi, bu dönemde ilginin, bilhassa şahsi bir teslimiyete, bir Allah-insan ilişkisine olduğunu gösterir²⁹. Bununla birlikte, Mekke döneminin son kısmında değişmez din'in, "millete İbrâhîm" ve "es-sırâtu'l-müstakîm" ile bir özdeşleştirilmesi söz konusudur. Sure, 6/161'de görüldüğü gibi, Allah buna

²⁶ Sure, 40/14, 65; 39/2, 11, 14; 29/65; 31/32; 10/22; 7/29.

²⁷ İslam öncesi Arapça'da ve Kur'ân'da ihlas kelimesi hakkında bir inceleme için bkz. Helmer Ringgren, "The Pure Religion", Oriens, XV(1962), 93 vd.

²⁸ Izutsu, God and Man in the Koran, s. 102'de haklı olarak problemin samimiyetten kaynaklanmadığını ileri sürer. Bununla beraber o, söz konusu olanın sebat olduğunu ve ele alınmış olanın kısa –veya geçici– monoteizm olmadığını görmeyi başaramaz.

²⁹ Burada farklılıklar, benim takip ettiğim bir hayat tarzı ve yerleşik bir topluluğa veya bir dogmalar bütününe tabi olmaktansa, " benim takip edeceğim ve kendimin yerleştireceği" anlamına gelen, "benim dinim senin dinin" arasındadır (sure,10/104;109/6). Aynı zamanda bkz.sure 39/7-14, ki orada emir tekil şeklindedir.

kılavuzlar (yol gösterir)³⁰. Bu âyet, bir cemaat veya grubun işin içine sokulduğu ilk âyet olarak göze çarpması sebebiyle çok önemlidir, halbuki daha önceki buyruklar dine veya hanif dinine tabi olmayı emreder ve şahsi seviyede gibi görünür. Bundan böyle vurgu, daha çok bir “inanlar topluluğu”na gibi görünmektedir. Burada görüyoruz ki, Allah yol göstericidir. Bu ne insan tarafından gerçekleştirilen bir şey, ne de insanın bir mukabeleye teşebbüsüdür; aksine Allah, faaliyeti başlatmayı ve devam ettirmeyi bizatihi üstlenmiştir. O, kişiyi dosdoğru bir yola, değişmez dine, bir hanif olarak, İbrahim'in topluluğunun dinine yöneltir. Böylece kişi, bir hanif olmaktan çıkar ve Allah tarafından yol gösterilmiş, yolunu şaşırılmayacak, muvahhidlerden (muvahhidûn) olan tarihi hanifler topluluğunun bir parçası olur.

Ancak Medine dönemine geçtiğimizde, biz daha ileri bir gelişmeyi, “millete İbrâhîm”in, Allah tarafından isimlendirildikleri gibi (sure 22/78), “Müslümanlar” diye özdeşleştirildiğini fark ederiz. Böylece Allah, sadece yol göstermemiş ve din’i arıtmamış, fakat aynı zamanda teslim olmuş, hayatlarını Allah’ı memnun edecek bir şekilde yaşamayı kabullenmiş insan topluluğunun ismi dahil, dinin her detayı ile meşgul olmuştur.

Allah’ın, dininin gerçek tâbilerini “Müslümanlar” diye isimlendirmiş olması, din’in varlığı yetkisini kendisine havale edeceğinden, çok anlamlıdır. Bu, sadece Allah tarafından din’in tasvip ve tasdikini göstermekle kalmaz, ayrıca dinin, Allah tarafından önyak olunan bir olgu, bir icat ve zorunlu olarak da en son hakikat olduğunu belirtir. Onu, Allah koruyacak ve yardım edecektir.

İslâm, muhtemel cevaplardan biri değildir. O, bir dinin ismi de değildir. İslâm, Allah’ın, kendi dini olarak vaz ettiği ve her fiille -konu ile ilgisi olsun veya olmasın- hayatın tüm yönlerinin her detayıyla tamamen ilgilendiği şeye vermiş olduğu isimdir. Böylece Medine döneminde bizim, tevhid üzerine bir vurgudan ümmetin birliği konusuna, şahsî bağlılığa bir referans olarak din’den kolektif düşünceye geçmemiz gerekiyor gibi görünüyor³¹. Bu noktada kolektif anlayışa geçmiş olmamız, tevhidin önemini yitirmesi anlamına gelmez; aksine, durum, tevhidin özel türünün tanımlanmasını zorunlu kılıyor gibi görünmektedir. Ayrıca, zahirî gerçekle nihâî gerçek arasında ayırtetmek önemli olur. Bu noktada biz “ed-dînu’l-hak” terimi ile karşılaşırız (sure, 61/9; 24/25; 48/28; 9/29, 33).

“Allah, elçisini, doğruluk rehberi ve o dini bütün dinlerin üzerinde açığa vursun” diye, nihâî gerçek olan hak din ile göndermiştir.

“Ed-dînu’l-hak” terimi tamamen gerçek olan bir dini akla getirir. Öyle bir din ki asla yanlış yorumlanmamıştır. Allah’ın ayetlerine karşı emredilmiş bu

³⁰ “Millete İbrâhîm” (ifadesi) Üçüncü Mekke döneminde defalarca göze çarpar. Fakat sadece sure, 6/161’de o, “ed-dînu’l-kayyim” ve “es-sırâtü’l-müstakim” ile özdeşleştirilmiştir (ayrıca bkz. sure, 12/38 ve 16/123). Medine dönemine ait referanslar için bkz. sure, 2/130, 135; 3/95; 4/125; 22/178.

³¹ Dinlerini alay veya eğlenceye alan, ayrılığa düşen ya da gruplara ayrılanların olumsuz davranışı istisnasıyla (sure, 30/33; 40/26; 7/51; 6/70, 137, 159). Mekke dönemine ait referanslar çoğunlukla “din” veya “dinüküm”e idi; oysa Medine döneminde “dinüküm” ve “dinühüm”e, yani grupları tâbi oldukları din ile özdeşleştirme doğrultusunda bir değişikliğe vurgu yapılmıştır.

mukabele fiilleri, O'na itaat ve tevhid olarak din'e işaret edebilecek "ed-dînu küllihi"de açığa vurulmuştur. O aynı zamanda, din kelimesinin çoğulu için bir bedel olarak, bir anlamda mukabeleler çokluğunu kapsamaması için bir teşebbüs olarak da görülebilir. Bu, hıristiyanların, yahudilerin ve putperestlerin varlığını göz önünde bulundurarak Medine yerleşimi gerçeğini başarmış olacaktır. Bu sebeple din kelimesi özel topluluğa işaret edecektir. Ayetlerin söylemek istediği şey, her iki yorumun muhtemel bir terkididir. Din, Allah tarafından emredilmiştir, fakat diğer topluluklar onu tahrif etmişlerdir. Bu sebeple Allah'ın Muhammed (a.s) vasıtasıyla göndermiş olduğu vahyi, sadece putperestlere veya haniflere ya da Müslüman adı verilene değildi; aksine o herkese idi. O Allah'ın en son, değiştirilmemiş mesajıdır. O, sadece kelimeler halinde bir mesaj olmayıp Allah'ın fiilinin bir mukabele gerektiren parçasıdır. Yol gösteren, tasfiye eden ve tamamlayan Allah'tır; yanlış ve sahteliği düzelten O'dur. Kesin olarak gerçek dini ihdas eden de O'dur.

Sure 3, Allah'ın dini dışında farklı türde bir dinin varlığını ileri sürmekle, din kelimesine pek çok ilgi çekici imada bulunur. Bu, dinî pluralizmin (dinî çoğulculuk) veya "birbiriyle mukayese edilebilir" dinlerin çokluğunun bir kabulü anlamına gelmez. Fakat daha çok bir din içindeki üstünlüğün ayırıldığına işaret eder. Bu bir üstünlük ayırımıdır. Allah'ın dini, yani tevhide ve ahlakî hayata bağlılık demek olan İslâm vardır. Diğer taraftan, Allah'a tabi olduklarını iddia eden yahudi ve hıristiyanların dini vardır. Fakat onlar Allah'ın yol göstericiliğini tahrif etmişler ve onun yerine diğer ibadet ve inanç şekillerini koymuşlardır. Yahudi ve hıristiyanlar kısmî veya tahrif edilmiş gerçeğe meşgul oluyorlar. Bu sebeple, "Kim İslâm dışında bir din'e tabi olursa, bunun kendisinden kabul edileceği zannedilmemeli ve o, âhirette kaybedenler arasında olacaktır" (sure, 3/85). Netice olarak, yukarıda aktarılan âyetin, dinin diğer şekillerinin varlığını açıkça ifade edip etmediği tartışılabilir olmasına rağmen, böyle bir imkânın işin içine sokulması, Allah'ın dinini yahudi ve hıristiyanların dininin karşısına koyan tüm parçanın genel durumu (siyak ve sibakı) içinde bakıldığında daha kesin sunulur.

Medine dönemine ait diğer din düşüncesi, toplumun birliğini korumak üzere Allah'ın dini için savaşmaktır³². Bununla beraber bu, toplumun birliğinin Allah'ın dininden üstün tutulması anlamına gelmez; aksine o, "onların birliğinde Allah'ın birliğinin, O'nun tevhide'nin açığa vurulması vardır" demektir. O takdirde bütün din Allah'ın olacaktır³³.

Din aynı zamanda insanlar arasında bir bağ olarak görülür: "Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın" (sure 3/73). Burada da görüyoruz ki, din bir kolektif şura (kardeşlik bağı) sahiptir³⁴. "Eğer onlar tevbe eder ve namaz kılarlarsa... artık onlar dinde sizin kardeşlerinizdir" (sure 9/11).

³² Bkz. sure, 2/193; 60/8, 9; 8/39.

³³ "Dînu'llah" ile ilgili diğer referanslar sure, 3/83; 24/2; 110/2'yi kapsar.

³⁴ Din konusunda diğer Medine dönemine ait referanslar şu sureleri kapsar: Sure 2/256, 217; 8/49, 72; 3/24; 4/46, 125, 146, 171; 33/5; 49/16; 9/122, 11, 12: 5/3, 54, 57, 77.

Allah'ın dini kendisi tarafından emredilmiştir. Kişi onu bir hayat tarzı olarak benimsemelidir. Bazı insanlar başka yolları seçerek bu din anlayışını bozarlar, fakat sadece İslâm³⁵ Allah'ın dinidir; yalnız İslâm en son hak dindir³⁶.

Böylece biz görüyoruz ki, Kur'ân'ın ilk surelerinde din kavramı (mefhum) Allah'ın tarih ve tabiattaki fiiline bir mukabele olarak zikredilir ve bu mukabelenin akla getirdiği anlamın ne olması gerektiği Medine dönemi surelerinde genişletilmiş olarak göze çarpmamasına rağmen, hayatı Allah'a bağlılık ve diğer insanlara karşı sorumluluk duygusu içerisinde yaşamak demek olan dinin anlamının özü sürekli korunmuş görünmektedir.

Bu arada din Allah'ın fiil (etki) alanı içerisinde kalır. İnsanın mukabelesi Allah tarafından belirlenmiştir. Yalnız Allah din üzerinde, onun tabiatına, özüne veya tezahürüne etki edebilecek bir tarzda etkili olur (bkz. Tablo I).

TABLO I

Allah'ın fiili:

1-Hedâ: O yol gösterdi. "Edalle" kelimesinin bir zıt anlamı olarak, O, yoldan çıkmış olanlara yol gösterdi (sure 13/27). O daima güvenilir Rehber'dir.

İnsanın Allah'ın yol göstermesine karşılık vermesi aşağıdaki gibidir:

Olumlu:

- a. Şükür (sure 76/3; 2/185)
- b. Zikir (sure 2/198)
- c. Hamd (sure 7/43)
- d. Takva (sure 39/57)

Olumsuz:

Küfür (sure 76/3)

2- İstafâ: O seçti (O'nun temizlediği veya pakladığına hamledilir). Bu fiil özellikle Kur'ân'da Allah'ın bir fiili olarak kullanılmıştır. Yalnız Allah seçer (sure 2/132,133; 29/59; 39/4; 37/15; 3/42; 2/247; 7/144; 35/32; 2/130; 22/75; 38/47).

3-Veffâ: O yerine getirdi (tamamını, sonuna kadar verir). Bu kelime de Allah'ın fiili olarak kullanılmıştır (sure 3/57; 4/173; 24/25; 35/30; 46/19).

4- Mekkene: O sağlam yaptı (kesin olarak yerleştirdi, takviye etti). Bu fiil yalnız Allah'ın fiilî tatbikatı hakkında kullanılmıştır (sure 12/21; 12/56; 18/84; 7/10; 46/26; 6/6; 22/41; 18/95; 28/6,57; 24/55).

5- Ekmele: O tamamladı (yerine getirdi, ikmal etti). Bu, fiilin Kur'ân'da tek geçişidir (5/3).

³⁵ Bkz. sure 3/85, 19; 22/78; 5/3.

³⁶ Bkz. sure 9/29. O, kelimesi kelimesine "iman ikrarında bulunmak" anlamına gelmez, bu anlam Jefferi'nin, Foreign Vocabulary of the Qur'an, s.131'de verilmiştir.

İnsan fiilinin tamamı (bkz. Tablo II) dini kabul etme veya reddetme, onu benimseme veya onunla ilgisi olmadığını söyleme ile sınırlandırılmıştır. İnsan dini araştırabilir, dine uyar, değiştirir, ona sarılır veya onu gizleyebilir. O dini tatbik edebilir (yaşar), kendini ona hasreder ya da onu bir alay ve eğlence olarak kabul eder, fakat hiçbir yede kişi dinin kendisi üzerinde gerçek bir etkiye sahip olabilecek bir tarzda hareket edemez. Tüm insan fiilleri dine mukabele etme (cevap verme) alanıyla sınırlandırılmıştır. Sadece Allah din üzerinde etkili olabilir. Yalnız O kendi dinine yol gösterir (hidayet eder); O dini seçer, onu yerine getirir, destekler ve ikmal eder; O dini başlatır, onu devam ettirir (değişmesine engel olur) ve en mükemmel manada dini Allah tamamlar.

TABLO II

İnsanın Fiili:

A- Olumlu:

1-**Egîmû**: Tesis edin, uygulayın (sure 42/13).

2- **Ahlesû**: (sure 4/146): Candan bağlılık, sebatla, sürekli olarak O'nun isteğini benimsemek (sure 40/14; 65/39; 11/14; 29/65; 31/32; 10/22; 17/29; 98/5)

3- **Yedînûne**: Dine bağlı olmak (sure 9/29).

B- Olumsuz:

1-**Teferregû**: Ayrıldılar, gruplara bölündüler (sure 30/30; 6/159).

2- **İttehazû'd-dîne leiben ev hüzüven**: Dini bir alay ve eğlence konusu olarak kabul ettiler (sure 7/51; 6/70; 5/57).

3-**Lebise**: Gizledi, örttü (kaplamak, perde ile örtmek, belirsiz yapmak, anlaşılması güç hale getirmek), aldatmak, iki anlama gelecek söz söylemek, dolandırmak (sure 6/137).

C- Nötr:

1- **İbteğa**: Araştırmak (sure 3/85).

2- **Tebia**: Tabi olmak (sure 3/73).

3- **Beddele**: Değiştirmek (sure 40/26).